

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Литвиненко Тетяна Миколаївна

УДК 883. 3

Історіософічна концепція пенталогії Б. Лепкого

“Мазепа” та її художня реалізація

10. 01. 01 – українська література

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти України

Науковий керівник – дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук, професор
ХРОПКО ПЕТРО ПАНАСОВИЧ,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри української літератури

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
ДЕМ'ЯНІВСЬКА ЛЮДМИЛА СЕМЕНІВНА,
Київський університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії української літератури

– кандидат філологічних наук, професор
ГУЦЬ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ,
Міжнародний інститут лінгвістики і права,
професор кафедри загального і слов'янського
мовознавства

Провідна установа – Ніжинський державний педагогічний університет
імені М. Гоголя, кафедра української літератури,
Міністерство освіти України, м. Ніжин

Захист відбудеться 21 вересня 1999 року о 14. 30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26. 053. 04. в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (252601 Київ, вул. Пирогова, 9; т. 224-11-08).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (252601 Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий 19 липня 1999 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н. П. ГАЛЬОНА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Дослідження української прози як еволюціонуючої системи, що ввібрала ідеологічні, духовні й естетичні ідеали української й інших націй, неможливе без осмислення такого важливого явища, як художня історіософія. Творчість Богдана Лепкого залишила яскравий слід в українській письменницькій історіософії кінця XIX – першої половини XX століття. Проте десятиріччя тоталітаризму вилучили спадщину цього автора з культурного обігу на його Батьківщині. Через ідеологічні табу до недавнього часу була неможлива комплексна розробка складної й багатоаспектної проблеми історіософської прози письменника. Особливо це стосувалося пенталогії “Мазепа” (“Мотря”, “Не вбивай”, “Батурин”, “Полтава”, “З-під Полтави до Бендер”) – одного з найпопулярніших творів в українській літературі першої половини XX століття.

Актуальність роботи визначається новою інтерпретацією особливостей індивідуальної філософії історії Б. Лепкого та способів її експлікації в епопеї “Мазепа”. Життєвий і творчий шлях письменника-мислителя вже був об’єктом дослідження в ґрунтовній книзі В. Лева, монографіях Є. Пеленського і М.Сивіцького, розвідках В. Сімовича, З. Кузелі та Яра Славутича. Серед вітчизняних дослідників, які в останнє десятиліття зверталися до вивчення проблематики і поетики модерніста Б. Лепкого, варто відзначити М.Ільницького, Ф. і В. Погребенників, Р. Горака та ін. Суспільно-політична позиція письменника ґрунтовно висвітлена в праці Н. Лисої “Богдан Лепкий в духовній історії України” (1996). Пенталогія “Мазепа” також привернула увагу критиків (Ю. Бойка, В. Державина, Л.-Р. Лепкого, М. Рудницького та ін.), які неоднозначно визначали ідейно-естетичну вартість роману. Епопея навіть стала темою дисертаційного дослідження В. Соколової (“Національно-патріотичне і загальнолюдське в історичному романі Б.Лепкого “Мазепа”, 1997). Однак, незважаючи на часткове висвітлення різних аспектів цього твору Б. Лепкого згаданими критиками та комплексний аналіз поетики п’ятикнижжя в названій дисертації, в українському літературознавстві ще немає спеціального синтетично-аналітичного висвітлення суті й особливостей історіософічної концепції твору та її естетичної реалізації. Адже роман “Мазепа”, як зазначав ще у 1942 році на сторінках “Нової України” Ю. Бойко, цікавий саме “своїм філософічним змістом, філософією історії, постійним підкреслюванням зв’язності українських історичних традицій з нинішнім духовним життям українського народу”¹. Тож поставлена ним проблема залишилася відкритою, у зв’язку з чим з’ясування історіософічної концепції пенталогії

¹ Бойко Ю. Богдан Лепкий // Нова Україна. – 1942. – № 250. – С. 42.

Б. Лепкого “Мазепа” та її художньої реалізації цілком виправдане й актуальне. Актуалізовані сьогоденням і сама історична основа подій початку XVIII століття, культурницька й поетично-філософська діяльність гетьмана Мазепи, процес міфологізації-деміфологізації його образу в світовій культурі й особливості його сприйняття насамперед Б. Лепким, а також різними історичними діячами, вченими і митцями.

Доцільність цього дослідження зумовлена тим, що художня історіософія пенталогії Б. Лепкого “Мазепа” дає змогу повною мірою досягнути не тільки суб’єктивний погляд письменника на ті чи інші історичні події, а й розібратися в сучасній йому духовній атмосфері, позначеній певними філософськими, соціально-політичними, культурно-естетичними особливостями. У сучасній суспільній тенденції до загальної гуманізації і антропологізації науки особливо гостро стоїть проблема пізнання людської особистості, а художня історіософія дає змогу здійснити це шляхом розкриття літературних ідей і образів. Вона спроможна виявити фактори, що обумовлюють найбільш оптимальний варіант історичного розвитку, особливо в його моральному аспекті.

Гносеологічні корені художньої історіософії містяться в давніх літературних і фольклорних пам’ятках. Найзначнішими в цьому плані є “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, Галицько-Волинський літопис, “Роксоланія” С. Кленовича та ін. Зацікавленість історіософськими проблемами – недержавною долею українського народу, його національною самобутністю – починається з романтичної літератури: поем Т. Шевченка, роману П. Куліша, творів М. Костомарова. У 20-40-х роках XX ст. історіософська тема сформувала образний лад поезії М. Зерова, Г. Чупринки, П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського, Є. Маланюка, О. Ольжича, історичної прози Ю. Опільського, К. Гриневичевої, В. Бирчака, З. Тулуб та ін. Однак у сучасному українському літературознавстві бракує не тільки праць методологічного характеру про взаємовідношення літератури і філософії історії, а й концептуальних статей про основні аспекти такого дослідження, хоча й існують студії Яра Славутича “Історіософія в українській поезії” й “Історіософія Євгена Маланюка” та дисертація М. Крупача (1996 р.), в якій синтезовані проблеми і пошуки української історіософської поезії міжвоєнного періоду, розглянутої на тлі базових концепцій сучасної історіософії. На сьогодні взагалі ще не вироблена цілісна система дослідження особливостей ідейно-естетичної реалізації авторської історіософічної концепції в історичній прозі, зокрема, в такому масштабному творі, як роман-епопея.

Предметом дослідження є епічне й ліричне осмислення і відтворення Богданом Лепким категорій історичної долі та буття українського народу на роздоріжжях давнини і сучасності. Значна увага приділена системі поглядів письменника на історію, український народ і державу в світовому історичному процесі, а також особливостям етноментальної характерології епіка.

Матеріалом дослідження є пенталогія Богдана Лепкого “Мазепа”, його поетичні і прозові твори історичної тематики, а також літературознавчі і публіцистичні виступи. Джерельну основу дисертації складають архівні матеріали, що розкривають суспільно-політичні думки письменника, вміщують уривок, імовірно, з його втраченої драми “Мотря”. Цінним історичним і літературознавчим матеріалом є рецепція постаті І. Мазепи, осіб Карла XII і Петра І, що зумовило звернення до свідчень сучасників (Д. Крмана, Ж.Баллюза), історичних та історіографічних праць (М. Грушевського, Д.Яворницького, С. Соловйова, А. Єнсена, І. Борщака, Д. Донцова, І.Оглоблина та ін.) та художніх творів (О. Пушкіна, К. Рилєєва, Д. Мордовцева, М.Старицького і Л. Старицької-Черняхівської, Г. Лужницького та ін.). Для з’ясування інтенцій Б. Лепкого – “ідеолога” і митця-філософа - використані літературознавчі розвідки, філософські твори І. Канта, А. Шопенгауера, Ф.Ніцше, історіософічні дослідження В. Липинського, котрий безпосередньо вплинув на ідейну концепцію роману “Мазепа”

Мета дисертації – з’ясування історіософічної концепції пенталогії Б.Лепкого “Мазепа” та її художньої реалізації. Для досягнення цієї мети ставилися такі основні **завдання**:

- 1) розкрити світоглядно-філософські засади та витоки історіософії письменника, сформулювати її основні концепти;
- 2) визначити головні категорії і поняття ідеософії епопеї, проблеми філософії історії в ній (свободи і необхідності, каузального і теологічного тощо);
- 3) висвітлити ідейне й естетичне функціонування в романі таких концептів, як “ідея”, “Бог”, “доля”, “нація”, “особистість”, “аристократія”, “влада”, “традиція”, “національний характер” і концептуальної тріади “народ – держава – особистість”;
- 4) проаналізувати проблему взаємозв’язку історичної і художньої правди та специфіку їх художнього втілення;
- 5) дослідити систему художніх образів твору в аспекті їх історіософських інтенцій;
- 6) з’ясувати самотність і новаторство автора в художньому втіленні історіософічної концепції пенталогії, її стильових компонентів.

Основні методи дослідження. У дисертації застосовано порівняльно-історичний і герменевтичний методи, феноменологічний і системно-функціональний підходи до вивчення літературних і літературно-критичних явищ. Метод стильового аналізу посприяв дослідженню пенталогії відповідно до законів мистецького розвитку історичної доби. Теоретико-методологічною основою стали вищезазначені дослідження з проблем літературного процесу кінця XIX – перших десятиріч XX століття, праці О. Потебні, А. Бергсона, Р.Інгардена,

Г.-Г. Гадамера; філософські спостереження І. Гердера, Г. Гегеля, І.Канта, К. Ясперса, Д. Чижевського, І. Лисяка-Рудницького, В. Воловика, А.Івіна. Синтетично-аналітичне дослідження історіософської концепції Б.Лепкого зумовило методу розкриття іманентного зв'язку “історія – художній світ” через специфіку індивідуальної письменницької ідеософії, відбитої у його творчій манері, методі й стилі. В цьому аспекті в аналізі на передній план висуваються обумовлені духовними, культурно-естетичними і філософсько-політичними характеристиками світоглядної сфери письменника “будівельні блоки” художньо-історичної епопеї, її метаісторія і метамова, категорії-механізми поєднання ідей, самодобудови інтелектуальних схем, вторинного оперування матеріалом мислення минулого, своєрідного “повернення” до основних понять-уявлень (у такому підході до аналізу в терміні історіософія відбивається художня ідеософія). Основним є контекстуальний аналіз, а також інтерпретація окремих фрагментів, персонажів, алегорій, символів, речень і слів, співвідносна з позатекстуальними ситуаціями. Традиційним у такому аналізі залишається тільки з'ясування проблеми співвідношення у творі історичної й художньої правди.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній: 1) вперше в українському літературознавстві досліджено феномен історіософічної концепції автора “Мазепи”, її становлення та особливості художнього втілення; 2) висвітлено взаємозв'язок теологічного та антропологічного факторів історії в моделюванні письменником історичного процесу; 3) виявлено особливості ідейно-естетичної реалізації Б. Лепким історіософських проблем і сформульовано історіософський модус письменника-полігістора.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона сприяє поглибленню знань про специфіку історичної белетристики, про особливості реалізації історіософських поглядів Б. Лепкого в пенталогії “Мазепа”. Матеріали і висновки дисертації про “зенітний” твір письменника мають значення для осмислення важливих літературознавчих проблем, зокрема багатозначності української художньої прози, специфіки модернізму в письменстві першої половини ХХ століття. Робота становить певний внесок у вивчення творчої біографії Б. Лепкого, у дослідження дискусійних проблем, пов'язаних з пенталогією “Мазепа”.

Наведений у дисертації фактаж, основні теоретичні узагальнення і висновки можуть бути використані у фундаментальних дослідженнях з історії української літератури кінця ХІХ – перших десятиріч ХХ століття, при написанні комплексної студії про українську літературну історіософію, в подальшій розробці цілісної концепції набутку Б. Лепкого. Результати цієї роботи можуть бути реалізованими при читанні загальних курсів з теорії та історії української літератури і в спецкурсах для студентів, у підготовці навчальних посібників для вчителів і студентів-філологів. У цьому полягає **практичне значення** дисертації.

Апробація роботи здійснена під час її обговорення на засіданні кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Результати дослідження відображені у доповідях на всеукраїнських наукових конференціях у Тернополі (“Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття”, 1997) та у Києві (“Творчість І. Котляревського в культурологічному аспекті доби”, 1998), а також на звітних наукових конференціях у Сумському державному педагогічному інституті імені А. С. Макаренка (1996) і в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (1998, 1999).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг тексту – 176 сторінок. Список використаних джерел налічує 185 позицій.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкривається сутність і стан вивчення наукової проблеми, обґрунтовується актуальність і доцільність дослідження, його теоретико-методологічна основа, формулюються головна мета і завдання, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, їх апробація та можливість впровадження. Окреслюється коло питань, висвітлення яких зумовлене самою суттю поставленої проблеми.

У **першому розділі** – “Історична” творчість Б. Лепкого: саморух від ліро-епічних репродукувань національної історії до історіософської прози” –з’ясовуються основні чинники формування світогляду письменника; простежується їх функціонування і еволюція в поетичних і прозових творах на історичну тематику; простежується творча еволюція художньої ідеософії письменника, визначаються базові положення його історіософії. До історичної теми Б. Лепкий звернувся не випадково. Цьому сприяли домашнє виховання, ранній переїзд до Кракова (він посилив у письменника гостроту відчуття рідної землі), дослідження давньої доби української літератури, захоплення творчістю Т. Г. Шевченка, особливо поезіями козацької тематики, вплив В. Липинського, світова війна і, нарешті, непоборне бажання розібратися в причинах поразки українського визвольного руху 1917-1919 рр. Письменник був переконаний, що недержавність України і постійно жива національна ідея проросли з насіння, посіяного в глибокому минулому. Зважаючи на це, він зазначав, що дуже важливим для кожного народу є знання своєї історії, “бо вона вчить нас, як жили наші предки, що доброго вони зробили і які гріхи прийняли на свою совість. ...Коли народ знає свою минувшість, коли він розуміє заслуги і провини своїх батьків, то

йому легше провадити боротьбу за волю і правду.”² Стислий аналіз “історичних” поезій Б. Лепкого (“Слідами Ігоря”, “Батуринські руїни”, “Калнишевський у неволі”, “Сон Орлика” тощо), позначеного постромантичним духом уривка з імовірної драми “Мотря”, яка стала своєрідним містком від ліро-епічного відображення історії до історичної прози, дозволяє простежити особливості творчого підходу письменника до висвітлення історичної теми. Вже на початку своєї творчої діяльності він надавав перевагу негативним для України чи недостатньо висвітленим в історичній науці моментам: невдалому походу русичів на половців у 1185 році, очоленому новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем; подіям останніх років правління гетьмана Мазепи; зруйнуванню Запорозької Січі тощо. Цю традицію Б. Лепкий впроваджував і в подальших прозових історичних творах. Так, у його повісті “Вадим” йдеться про напад татар на Київ під час завойовницького походу князя Святослава; оповідання “Каяла” відбиває події, оспівані “Словом о полку Ігоревім”; у повісті “Крутіж” показані складні перипетії періоду Руїни, а повість “Сотниківна” відображає невелику життєву сторінку з часів гетьмана Виговського, пов’язану з проблемою українсько-російських взаємин, суттєву увагу в ній приділено битві під Конотопом. У романі “Мазепа” розглянуті особливості життя України на початку XVIII століття і осмислені причини поразки української визвольної війни під проводом гетьмана Мазепи; в оповіданні “Орли” здійснений своєрідний екскурс у добу правління “гетьманського уряду” на чолі з Кирилом Розумовським. В усіх цих творах, відбиті різні історичні часи, проте Б. Лепкого хвилює одне питання: чому Україна не є вільною, незалежною державою? Відповідно до власних поглядів письменник і висвітлює ті чи інші події. Його основними історіософічними концептами визначено: домінування державницького підходу в трактуванні національної історії; базова “хліборобська” ідеологія, теоретично обґрунтована В. Липинським, яка характеризується ірраціоналізмом, патріотизмом, універсалізмом, релігійністю та монархізмом; гуманістичний підхід до висвітлення загальнолюдських проблем в історичному процесі; надання великого значення в людському житті теологічному факторові; превалювання громадянського обов’язку над особистими інтересами, виражене категорією “мус”; природна можливість нормального національного розвитку українців, умотивована їх національною самобутністю; важливість знання історії і культурно-освітній розвиток народу для гармонійного існування і прогресу нації.

З урахуванням думок і висновків дослідників спадщини письменника, критиків і літературознавців, а також власних досліджень розкриваються особливості і основні концепти пенталогії “Мазепа” як історіософічного твору. Значна увага приділяється мистецькому підходу і мотивації, що лежить в основі написання Б. Лепким цього роману і є органічним продовженням авторського трактування історії України і постаті гетьмана Мазепи – невтомного будівника

² ЦДАВОВУ України Ф 4450. - Од. зб. 0103. - А 15.

держави, що об'єднав українські землі, підняв добробут краю, піклувався про освіту і культуру, дбав про автономію Гетьманщини і прагнув незалежності своєї Батьківщини. Провідною ідеєю пенталогії є історично умотивоване переконання автора в тому, що Україна повинна бути самостійною, суверенною державою, права і привілеї якої, згідно з угодою 1654 року, ніхто не смів порушувати. Б. Лепкий провів серйозну підготовчу роботу. Автор опрацював практично весь наявний на той час історичний матеріал про період правління Мазепи – гетьманські універсали, документальні джерела, повідомлення Петра I, листи Карла XII, історичні монографії. У своїх спогадах романіст писав про те, що він на власному досвіді пересвідчився, “яке велике значення мають днівники, спомини, листи, навіть усякі на око маловартні записки. Що лиш з них пізнаємо, як люди жили у приватнім житті і як вони ставились до історичних подій.”³ Саме “людське обличчя” історії було для нього найцінніше, про що сказано у частині “Мотря” в словах Войнаровського: “Справжній історик все-таки до якоїсь міри мусить бути поетом, щоб відтворити давноминуле життя. Інакше він тільки зводить до купи те, що дають історичні документи. Для мене найцікавіші люди – які вони були колись, чи такі, як ми, чи інші.”⁴ Стислий огляд оцінок, висловлювань і зауважень про ідейно-естетичні особливості епопеї підводить до висновку: епопея Лепкого сприймалася і сприймається абсолютно по-різному. Таку ситуацію можна пояснити тим, що відбиті в “Мазепі” події осмислені з позиції майбутнього, а сам письменник намагався їх відображати не тільки відповідно до історичної правди, а й згідно з певною філософською концепцією історії, філософським осмисленням історичного життя народу. Епопея Б. Лепкого викликала гучний резонанс серед культурних кіл українського суспільства завдяки актуальності порушеної проблеми історичного розвитку нації, глибокому осмисленню причин української національної трагедії і дослідженню її як вагової частини світового історичного процесу – своєрідному відображенню “суб’єктивно-індивідуалізованої стихії історії” (Р.Юсуфов). Цей твір став особливим явищем в українській літературі першої половини XX століття, чому значною мірою сприяли гармонійне поєднання у творчому стилі письменника реалістичної, навіть натуралістичної, символістської й імпресіоністичної манер і вільний від ідеологічних, тенденційних догм автентичний історизм.

Творчість Б. Лепкого сформувалася в перших двох десятиріччях XX століття як літературно визначена система. Він підпорядкував власні інтерпретації історії національно-визвольній ідейній актуалізації, культивував мистецьку транспозицію “минуле - сучасне”, дав оригінальну ідейно-естетичну й емоційну історіософську трансформацію образу Мазепи. Синтез “внутрішньолітературної” традиції художнього історизму з філософізмом, фольклоризмом

³ Цит за ст.: Горак Р. Крик Івана Мазепи.// Дзвін. – 1991. - № 2. – С. 99.

⁴ Лепкий Б. Мотря. – К., 1992. - С. 35

позначений взаємодією епіко-героїчних, ліро-трагедійних і навіть гумористичних змін фактури минулого.

У **другому розділі** – “Мистецька реалізація в пенталогії “Мазепа” теологічного фактору історії” – з’ясовуються особливості художнього втілення такої філософської проблеми, як роль Вищої Сили (Бога) в історії. Аналітично з’ясовується позиція автора щодо значення божественних проявів (Долі, Випадку, Невідомого, Необхідності) в історичному процесі, висвітлюються художні засоби впровадження теологічної концепції. Б. Лепкий переконаний, що однією з найголовніших причин поразки української визвольної акції був непередбачений Випадок. Під таким кутом зору він трактує в пенталогії вторгнення московського війська в Стародуб, погром Левенгаупта під Лісною, знищення Батурина, вибір нового гетьмана, анафему Мазепи, випадкове поранення Карла XII. Незважаючи на певну неоромантичну забарвленість твору, що виявляється у специфічній ролі фольклоризмів і присутності народного світобачення, “національної туги”, пафосній емоційній піднесеності, авторській захопленості об’єктом зображення, у ньому відсутній той порив надзвичайності, сили, який характерний, наприклад, для дилогії і трилогії М.Старицького, романів Г. Сенкевича, навіть пізніших історичних повістей самого Б. Лепкого. Пенталогія пройнята глибоким фаталізмом, відчуттям загальної приреченості. І хоча фінал епопеї вселяє надію на здійснення заповітної мрії гетьмана, загальний тон твору має мінорний характер, чим посилюється трагізм ситуації в цілому. З першого ж розділу твору, у бенкетній атмосфері зустрічі російського царя з українськими старшинами відчувається приреченість визвольних заходів в Україні. Такому загальному фаталістичному забарвленню роману сприяє насиченість його різного роду антиципаціями – снами, пророкуваннями, ворожіннями, попередженнями, позатекстуальну функцію яких виконують навіть самі назви частин: “Мотря”, “Не вбивай”, “Батурин”, “Полтава”, “З-під Полтави до Бендер”. Вони є своєрідними провісниками тих моментів, що матимуть у подальшому фатальне значення в житті головних героїв і України в цілому.

Зіставлення окремих епізодів роману з трактуванням аналогічних подій іншими письменниками й істориками на конкретно-історичному рівні та аналіз поставлених у них історіософських питань на абстрактному рівні сприяли усвідомленню авторської концепції Долі як домінуючої категорії. “Фаталістичні” погляди Б. Лепкого, являючи собою органічне поєднання суто народного і власне письменницького світоглядів, перегукуються з філософією А. Шопенгауера, який вважав долю надприродною силою, котрій людина може тільки скорятися, пристосовуючись до неї. Розглядаючи крізь таку призму українську визвольну акцію під проводом Мазепи і події російсько-шведської війни, письменник пояснює їх трагічне завершення як теологічно спланований результат. На композиційно-стилістичному рівні ця позиція реалізується в

поетиці антиципаційних алюзій (епізоди перебування Івана Чуйкевича в гетьманській бібліотеці і на кладовищі, поранення Карла XII), фаталістичній символізації (булава-хрест з феєрверку, розбита бандура, діамантовий перстень, недоспівана гетьманом пісня), що свідчить про символістську особливість творчої манери Б. Лепкого. У романі, на відміну від малої прози письменника, коло безвиході, в яке потрапляють люди, оповило цілий народ. Але, з іншого боку, як гуманіст, Б. Лепкий зазначає: “Життя – це боротьба, бій за щастя, як не за своє, то за других, своїх”⁵. Згідно з концепцією автора, реалізовувати цей постулат, вирішуючи, як розірвати коло безвиході, мають саме провідники народу, яким необхідно довіряти їм і одностайно йти за ними.

На текстуальному рівні розглядається авторська концепція щодо ролі, яку відіграє в історії Ідея. Розкриваючи в пенталогії сутність історичного процесу, Б. Лепкий надає великого значення ідеї як своєрідній духовній рушійній силі. Це питання втілене у творі на двох рівнях: образному і аналітично-теоретичному. У цьому аспекті письменник виступає новатором, оскільки до нього в українському історичному романі проблема ідеї як рушійної сили історичного процесу була невіддільною від конкретної описуваної в ньому події. На абстрактному рівні Б. Лепкий дає теоретичне обґрунтування сутності ідеї, висловлене у творі в монологах Карла XII і Мазепи. На образному – ці положення поглиблюються і доповнюються завдяки антропологізованим символам діда-провісника (символ козацького вільного духу і одночасно Мазепиного духу), Мотрі (Ідея), Ганни Обидовської (Одухотвореність, Надія), Кочубеїхи (символ превалювання особистого інтересу над державним) тощо. Висновки, зроблені на основі аналізу образів-символів, підтверджуються безпосередніми думками автора про проблему історичної ролі ідеї, висловленими у творі Мазепою і Карлом XII та дідом-провісником. За Б.Лепким, ідея має духовне походження і витворюється для людських потреб, продиктованих матеріальним життям суспільства. Весь світ ідей має певну динаміку і власну ієрархію, верхній щабель якої займає Бог – “найвища ідея”. Людина покликана втілювати ідеї в життя для загальнолюдського добра, тому повинна перейнятися ними до самозречення, самозабуття.

На конкретно-історичному рівні роману письменник розглядає основні державотворчі ідеї України (ідея Другого Єрусалиму), Росії (ідея Третього Риму) і Швеції (ідея “супранаціоналізму”). Але якщо перші дві історично умотивовані, то остання є символіко-філософським втіленням гуманістичних прагнень самого автора. Взагалі письменник ставить наголос на тому, що державотворча національна ідея - єдиний засіб збереження етносу як народу, необхідна умова створення реальної державної концепції. Вона може бути збережена саме через творення політичних цінностей і психології державної нації. Саме тому автор роману надає їй такого великого значення в історичному процесі.

⁵Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. – Львів, 1991. - С. 242.

Проблема історичної ролі Ідеї художньо реалізується за допомогою символів, алегорій і гіпербол. Її ідеологічний зміст постулюється в трактуванні Б. Лепким державотворчої ідеї як головної ідеї кожного народу, оскільки саме навколо неї відбувається концентрація моральних, політичних і соціальних імперативів.

Таким чином, у концепції теологічного фактору історії для Б.Лепкого є визначальними дві основних категорії – Доля й Ідея. З першою пов'язується проблема приреченості і запрограмованості історичного процесу. Друга є своєрідним духовним двигуном, завдяки якому можна “утримувати” зв'язок між поколіннями. У художньому втіленні цієї концепції виявляються символістські стильові домінанти творчої манери письменника і певний неоромантичний пафос.

Третій розділ – “Художнє втілення в пенталогії “Мазепа” антропологічного фактору історії” – порушує важливе історіософське питання взаємодії народу й особистості в історичному процесі. З'ясовується позиція автора щодо історичної особистості та його концепція правителя. Здійснюється пообразний аналіз трьох ключових персонажів роману за принципом “якості”: від визначної історичної особистості Петра I через надлюдину Карла XII до ідеального правителя Мазеви. У трактуванні Б. Лепким цих постатей спостерігається спорідненість з європейською точкою зору (Петро I – геніальний орієнтальний деспот; Карл XII – визначний полководець і воїн) і патріотичною українською (Мазепа – великий український правитель, визначний культурник та ідеолог-патріот). Найбільше уваги в дисертації приділено аналізу образу гетьмана Мазеви. При його створенні автор пенталогії перший вийшов за традиційні романтичні рамки і зміг показати постать Мазеви максимально наближеною до історичної. Цьому сприяло передусім зіткнення різнорідних полярних оцінок гетьмана, які існували в історіографічній літературі, різних документах. Реалістичність цього образу полягає і в тому, що в усіх його проявах присутній Мазепа-людина. У зображенні гетьмана існує три основних взаємопов'язаних плани, які, однак, не мають чітких меж, – зовнішній, внутрішній і опосередкований. До першого плану належить портретна характеристика героя, його поведінка і поводження з людьми. Ці чинники характеротворення пов'язані з засобами психологізації образу другого плану: внутрішніми монологам, спогадами, роздумами. Опосередковані зображально-виражальні характеристики – це різні оцінки гетьмана іншими персонажами і автором. Мазепа в пенталогії – “велика одиниця”, справжній правитель, що все своє життя присвятив державотворенню України і заклав міцний ідеологічний фундамент для майбутніх поколінь. Найпоширенішими художніми прийомами характеротворення визначено внутрішні монологи героїв, їх дії, портретні характеристики і опосередковані різнобічні оцінки.

Інтертекстуальний і контекстуальний пообразний аналіз дав змогу з'ясувати лепківську концепцію правителя, в якій домінуючими є якості, котрі характеризують індивіда як особистість, – розум, патріотизм, гуманність і духовний аристократизм. Письменник наголошує на особливому історичному призначенні державця – бути провідником і уособленням державної ідеї. Концепція автора пенталогії перегукується з поглядами М. Старицького, який теж акцентував на винятковій ролі правителя, на його високій моральності і обов'язковій здатності перспективного бачення результату власних дій для країни. Обидва письменники у діях і вчинках володаря відобразили національно-державний аспект. Можна навіть сказати, що Б. Лепкий певним чином продовжив, дещо модифікуючи, світоглядну позицію М. Старицького щодо правителя, хоча у творах М. Старицького помітний вплив романтизму, тоді як пенталогія має тільки легку романтичну забарвленість. Своєю національно-аристократичною сутністю лепківська концепція правителя значно відрізняється від тієї, яка була поширена в радянському історичному романі 20-50 років і характеризувалася передусім обов'язковою класовою домінантою: справжнім державцем міг бути тільки представник бідняцької верстви або ж якоюсь мірою тісно з нею пов'язаний, як, наприклад, Богдан Хмельницький, вихований годувальницею-селянкою, з однойменної трилогії І.Ле.

У дисертації значну увагу приділено особливостям погляду Б. Лепкого на питання народу в історії. Автор пенталогії вирішує його у двох ракурсах – національно-генетичному і соціально-структурному. Аналіз особливостей національного характеру українського народу, в яких Б. Лепкий вбачав запоруку його історичної долі, характеризує письменника як доброго етнографа і етнопсихолога. Романіст побачив національну самобутність українців у поєднанні аграрності й анархічності, що визначило основні риси їх вдачі: хазяйновитість, волелюбність, індивідуалізм, релігійність, доброту, хоробрість, завзятість тощо. Письменник змалював і контрастну сутність українського характеру, що полягала в дивному поєднанні європейського і орієнтального (з превалюванням першого), радості і смутку, волелюбності і терпеливої покорі. В основі недержавності українців, за переконанням Б.Лепкого, лежать їх анархічність, національна атрофія і політична індіферентність. Основними художніми засобами розкриття національного характеру народу в пенталогії є полілогічні самохарактеристики, функціонування у творі переосмислених фольклоризмів і етнографізмів, безпосередні дії персонажів у масових і батальних сценах.

Важливим моментом у розумінні письменницької національно-генетичної концепції є розгляд специфіки відображення Б. Лепким Січі, зіставлення його з поглядами письменників-романтиків і істориків. Саме в цьому найкраще виявляється підхід автора пенталогії до моделювання творчого і руйнівного начал українського народу. У дослідженні показано типологію висвітлення письменником головних національних характеристик росіян, шведів,

поляків, турків, причому спростовуються звинувачення автора в русофобстві. Подібно до Сенеки, Гердера, В. Липинського автор пенталогії вважає національний характер народу одним з головних факторів державного устрою. Б. Лепкий переконаний, що кожний народ має таку владу і становище, які він сам собі обрав відповідно до домінуючих національних характеристик. Про це письменник писав і у своїх публіцистичних творах, повісті “Під тихий вечір”, листах до О. Барвінського. Націю Б. Лепкий визначав як “всіх мешканців даної землі” (території), незважаючи на віру, мову, суспільний стан і етнос, які люблять її і повністю віддані її добру.

У соціально-структурному ракурсі висвітлені погляди Б. Лепкого на ієрархічну структуру суспільства, споріднені з традиційною думкою, відбитою в законах Ману. Окремо розглядається авторська позиція з приводу кожної суспільної сфери - аристократії, середньої верстви, черні. Найбільше уваги приділяється першому прошарку, оскільки в авторській концепції йому відводиться історична роль ідеологічного провідника. На художньому рівні в епопеї тут діє принцип дихотомії “позитивні – негативні” репрезентанти аристократії, задіяний і механізм індивідуалізації. Розгляд особливостей авторського підходу до художнього моделювання середньої верстви доводить, що цей прошарок, на думку Б. Лепкого, є державною основою, зокрема, в аграрній Україні. Про це в романі яскраво свідчать монологи селян-господарів, дії козаків-“середняків”, образ сотника Мручка. Другий структурний “елемент” репрезентований соціально-психологічними типажми. У характеристиці черні як державного баласту основну зображально-виражальну функцію виконують переосмислені фольклоризми і безпосередні дії “гильтяїв”. В епопеї цей соціальний прошарок являє собою якийсь спільний організм, масу, чому сприяє надмірна його узагальненість. Така характеристика різних суспільних верств промовисто розкриває погляди Б. Лепкого на їх роль в історичному процесі.

У висвітленні питання взаємозв’язку народу й особистості Б. Лепкий надає перевагу останній, оскільки, як і Ф. Ніцше, вважає: діючою є активна меншість, що веде за собою пасивну більшість. Народ функціонує в історії, за концепцією письменника, як певний силовий механізм, приведений до дії “великою одиницею”. Подібно до романтиків, автор пенталогії наголошує на виняткових якостях історичної особистості, що є стильовим елементом неоромантизму, але вважає її “органічною”, а не “винятковою” частиною народу. На художньо-стилістичному рівні концептуальна тріада “народ – держава – особистість” реалізується в характерних для творчої манери Б.Лепкого афористичних етичних імперативах, думках і вчинках персонажів, переосмисленні фольклоризмів. Одним з головних прийомів втілення авторської історіософічної концепції історичної ролі антропологічного фактору є ретроспектива, яка виражається лепківськими категоріями “туги” і “спогаду”.

ВИСНОВКИ

Пенталогія Б. Лепкого “Мазепа” - широка система часів і топосів, соціальна панорама, яку письменникові вдалося змалювати завдяки традиційному в історичній белетристиці хронотопові подорожі. Однією з характерних особливостей твору є його яскраво виражена часова апріорність: час дії роману – початок XVIII століття; “історична пам’ять” через міжчасові аналогії і спогади персонажів дає змогу читачеві “потрапити” аж у Київську Русь; у підтексті епопеї явно відчувається натяк на новоз’явлену імперію 30-х років, названу СРСР. Такій апріорності сприяє проблема-домінанта, котра є об’єднальним стрижнем усіх вищезгаданих часів. Її сутністю є акцентування значення для кожної нації вільної суверенної держави як гаранту історичного повноцінного розвитку народу. При цьому в романі Б. Лепкого чітко простежується аксіома щодо теперішнього моменту: він укорінений у минуле і спрямований у майбутнє. Найкраще це усвідомлення передається образом головного персонажа – гетьмана Мазепи.

Спираючись на історичні й історіографічні матеріали, достовірні документи, письменник глибоко розкрив сутність російсько-українських відносин, показав особливості національних характерів цих народів, створив концептуальні й автентичні образи трьох неординарних особистостей епохи - Мазепи, Петра I, Карла XII. Прозаїк підкреслив, що історичний процес є взаємодією двох рівноцінних основних факторів – теологічного і антропологічного. Роль людини в історії, за Б. Лепким, полягає в тому, щоб уміти прийняти розумне рішення в ситуації, що склалася. На конкретно-історичному рівні романіст художньо доводить, що народна маса може або протидіяти великій людині (образ Мазепи), або бути знаряддям її волі (образи Петра I і Карла XII). Загалом же погляд письменника на взаємозв’язок антропологічного і теологічного факторів історії виразно передається ідеєю: “План виготовлюють політичні і суспільні ідеологи, одобрює історичний момент, будують продукційні й збройні сили народу”⁶.

Власне самоцінний тип художнього змісту виявляється при висвітленні письменником питання ролі особистості в історичному процесі, чим пояснюється і певна романтика в показі дій героїв. Ця романтичність органічно поєднується з реалістичним і символістським характером стилю пенталогії. Особливістю епопеї є масштабність образів, яка досягається завдяки зіткненню різноманітних поглядів на них і репрезентації повного оцінного спектру, що відповідає історичній правді. Водночас в їх моделюванні відчутна досить чітко виражена авторська суб’єктивність, яка виявляється у своєрідній інтерпретації тих чи інших якостей. Так, в образі Петра I головною характеристикою є орієнтальний деспотизм, Карла XII – суперлицарство, Мазепи – розум.

⁶ Лепкий Б. Під тихий вечір. // Лепкий Б. Твори: В 2-х т. - Т.2. - К., 1997. С. 107.

У романі прозаїк не тільки відбиває епоху, а передусім заглиблюється в індивідуальні генетичні складники нації. Цю проблему письменник розв'язує через аналіз національних характеристик народу, оскільки вважає, що саме вони визначають його історичну долю. У такому ракурсі Богдан Лепкий постає добрим націопсихологом: він не тільки глибоко розкриває особливості українського народу, а й вказує на причини їх появи. Такий авторський підхід став новаторським в українській історичній белетристиці.

З метою об'єктивізації національних особливостей народу чи окремих рис історичних особистостей Б. Лепкий вдається до прийому безпосередніх і опосередкованих характеристик. Автор не тільки по-письменницькому просто і прозоро висловлює у творі глибокі істини, а й втілює їх у двох формах – конкретно-достовірній і символічній, що сприяє кращому усвідомленню їх сутності. Для роману характерна поліфункціональність образів, фольклоризмів та етнографізмів. Велику роль відіграє художня деталь, особлива увага до якої є характерною рисою творчості Б. Лепкого.

Історіософська концепція Б. Лепкого в пенталогії “Мазепа”, являючи собою “антропологічну метафізику історії”, цілком відповідає гуманістичним вимогам сучасного суспільства, яке прагне до духовного оновлення. У плані відображення історичних подій початку XVIII століття, це стосується передусім трактування постаті самого гетьмана Мазепи та його політики, позиція автора в основному суголосна з історичними працями І. Борщака і І.Оглоблина. Вона має також багато інтертекстуальних тотожностей з дослідженнями М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Яворницького. Філософські концепти письменника в загальному плані зіставні з міркуваннями А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, а в політологічно-історичному – з поглядами В.Липинського.

Б. Лепкий в епопеї не героїзує минуле, що було характерним для історичної прози XIX – початку XX століття, хоча і прагне показати національного героя з української історії. В основі його твору лежать передусім виховна і націоусвідомлююча концепції історії. Пенталогія пронизана державотворчою ідеологією, її головні герої мають легку неоромантичну ідеалізацію, що обумовлюється пафосом твору і його національно-державницьким спрямуванням. Письменник мав на меті показати історію як урок, з якого українському народові слід зробити певні висновки задля тривалості його державності. Роман Б. Лепкого є своєрідним дзеркалом, в якому відбита сутність нашої багатостраждальної Батьківщини та основні причини її невільницького стану і на прикладі багатьох історичних фактів вказані справжні витoki національної недержавності.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в публікаціях:

1. Литвиненко Т. Історіософські аспекти пенталогії “Мазепа”. // Слово і час. – 1997. - № 11-12. -

С. 31-32.

2. Литвиненко Т. Нерозкрита грань великого таланту: Деякі аспекти історіософічної концепції пенталогії Б. Лепкого “Мазепа” // Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття./ За ред. проф. М. П. Ткачука. – Тернопіль: ТДПУ, 1998. - С. 228-233.
3. Литвиненко Т. “Прокленуть мене нині, але завтра благословити стануть” (Образ Мазепи в однойменній пенталогії Б. Лепкого) // Дивослово. – 1998.- № 9. - С. 11-13.
4. Епопея Б. Лепкого “Мазепа” як явище художньої історіософії. - К.: Знання, 1999.

АНОТАЦІЯ

Литвиненко Т. М. Історіософічна концепція пенталогії Б. Лепкого “Мазепа” та її художня реалізація. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 01. 01. – українська література. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 1999.

У дисертації досліджується феномен історіософічної концепції Б.Лепкого, особливості її художнього втілення в історичній пенталогії “Мазепа”. Проводиться філологічний аналіз твору з застосуванням порівняльно-історичного і герменевтичного методів та реалізацією феноменологічного і системно-функціонального підходів, завдяки чому з’ясовуються основні історіософські погляди письменника, його самобутність і новаторство в ідейно-естетичній реалізації історіософічної концепції та її стильових компонентів, відбивається художня ідеософія автора. Вирішується проблема співвідношення в епопеї історичної і художньої правди; висвітлюється взаємозв’язок теологічного і антропологічного факторів історії; розглядається ідейно-естетичне функціонування концептуальної тріади “народ - держава - особистість”. У роботі формулюється історіософський модус письменника-полігістора. На основі своєрідного аналітико-синтетичного дослідження проблеми особливостей художньої історіософії Б. Лепкого робиться висновок: історіософічна концепція пенталогії “Мазепа” являє собою “антропологічну метафізику історії”, її художня реалізація тісно пов’язана з символіко-реалістичною стильовою манерою прозаїка, яка має елементи неоромантизму та імпресіонізму.

Ключові слова: історіософічна концепція, художня історіософія, теологічний і антропологічний фактори історії, історизм.

АННОТАЦИЯ

Литвиненко Т. Н. Историософическая концепция пенталогии Б.Лепкого “Мазепа”. –

Рукопись. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10. 01. 01. – украинская литература. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 1999.

В диссертации исследуется феномен историософической концепции Б.Лепкого и особенности её художественного отображения в исторической пенталогии “Мазепа”. Проводится филологический анализ произведения с использованием сравнительно-исторического и герменевтического методов и реализацией феноменологического и системно-функционального подходов, что позволяет определить основные историософские концепты писателя (“идея”, “Бог”, “судьба”, “нация”, “личность”, “аристократия”, “власть”, “государство”, “традиция”, “народ”, “национальный характер”), его своеобразие и новаторство в идейно-эстетическом воплощении историософической концепции и её стилистических компонентов, отражается художественная идеософия автора. Решается проблема соотношения в эпосе исторической и художественной правды, существенное внимание при этом уделяется аутентичности историзма Б. Лепкого. В соответствии с мировоззренческой позицией автора раскрывается взаимосвязь теологического и антропологического факторов истории, которые в равной степени взаимодействуют и влияют друг на друга. В теологическом аспекте представлены авторские категории Судьбы и Идеи. С первой связана проблема предопределённости и запрограммированности исторического процесса. Другая является своеобразным духовным двигателем, благодаря которому можно “сохранять” связь между поколениями. В художественном отражении этой концепции в основном проявляются символистические стилевые доминанты творческой манеры Б. Лепкого и определённый неоромантический пафос. В русле антропологического фактора углублённо рассматривается идейно-эстетическое функционирование концептуальной триады “народ - государство – личность”: суверенное и независимое государство – залог здорового и гармонического развития нации – может возникнуть в результате объединённых и согласованных действий исторической личности, правителя, как олицетворения идеи и вдохновителя дела и народа как действенной силы. Посредством пообразного анализа трёх неординарных правителей, Пётра I, Карла XII и Мазепы, разрешается проблема роли личности в истории. Как и романтики, автор пенталогии акцентирует на исключительных качествах исторической личности и считает её “органической” частью народа. В решении Б. Лепким вопроса взаимосвязи народа и личности превалирует личность, поскольку активное меньшинство ведёт за собой пассивное большинство. Народ функционирует в истории, согласно концепции писателя, как определённый силовой механизм, приводимый в действие “великой единицей”. На художественно-стилистическом уровне концептуальная триада “народ – государство – личность” реализуется в характерных для творческой манеры Б. Лепкого афористических моральных императивах, мыслях и действиях

персонажей, переосмыслении фольклоризмов. Одним из основных приёмов отражения авторской историософической концепции исторической роли антропологического фактора является ретроспектива, выраженная авторскими категориями “тоски” и “воспоминания”. В диссертации обращается внимание на психогенетические составляющие национального характера народа, вычлененные писателем, поскольку прозаик не только отражает эпоху, а прежде всего углубляется в индивидуальные генетические особенности нации. Эту проблему автор пенталогии разрешает, анализируя национальные черты народа, считая их одними из основных факторов, влияющих на его историческую судьбу. Б. Лепкий раскрывается как нациопсихолог, который глубоко исследует особенности украинцев и причины отсутствия у них государственности.

Оригинальный аспект исследования, основанный на взаимодействии “смежных” с литературоведением наук (истории, философии, эстетики), способствовал раскрытию духовного потенциала пенталогии Б. Лепкого как прогнозирования и предупреждения, экстраполированного в будущее. Концептуальный анализ художественной историософии в функциональном сочетании её элементов проводился с учётом зависимости “Мазепы” от поэтики уже традиционных форм и требований модернизации украинской литературы начала XX века.

В работе формулируется историософский модус писателя-полигистора. Особое внимание обращается на своеобразие творческой манеры Б. Лепкого, которая характеризуется полифункциональностью и объёмностью образов, временной априорностью, символистической двуплановостью героев и событий, умеренной насыщенностью афористическими моральными императивами, различного рода антиципациями, символами и переосмысленными фольклоризмами. Исходя из своеобразного аналитико-синтетического исследования особенностей художественной историософии Б.Лепкого, делается вывод: историософическая концепция пенталогии “Мазепа” является “антропологической метафизикой истории”, её художественная реализация тесно связана с авторским символично-реалистическим стилем, имеющим элементы неоромантизма и импрессионизма.

Ключевые слова: историософическая концепция, художественная историософия, теологический и антропологический факторы истории, историзм.

SUMMARY

Lytvynenko T. N. Historiosophical conception of "Mazepa" pentalogy by B. Lepkyi and its artistic realization. – Manuscript. The Thesis is submitted for a scientific degree of a candidate of philological sciences in specialization 10. 01. 01. – Ukrainian literature. National Pedagogical University, named after M.Drahomanov, Kyiv, 1999.

In the dissertation the phenomenon of B. Lepkyi's historiosophical conception is researched and peculiarities of its artistic reflection in historical "Mazepa" pentalogy are investigated. Using comparative-historical and hermeneutical methods and realization of phenomenological and system-functional approaches carry out the philological analysis of the novel. This analysis allows to determine the basic writer's historiosophical concepts, his originality and innovations in ideological-aesthetic realization of historiosophical conception to reflect author's artistic ideosophia. The problem of correlation of historical and artistic truth in epopee is solved, the interdependence of theological and anthropological factors in history is revealed, the ideological-aesthetic functioning of the conceptual triad "people - state – person" is considered. In the thesis the historiosophical modus of the writer-polygistor is formulated. On the basis of original analytic-synthetic research of the peculiarities of B. Lepkyi's artistic historiosophia the conclusion is deduced: the historiosophical concept of "Mazepa" pentalogy is the anthropological metaphysics of a history, its artistic realization is closely connected with the symbolic-realistic novelist's style, that has the elements of neoromanticism and impressionism.

Key words: historiosophical conception, artistic historiosophy, theological and anthropological factors of a history, historism.